

КОСМИНА В. Г.
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ
ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ: МОНОГРАФІЯ. – ЗАПОРІЖЖЯ:
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2011. – 310 с.

На новітньому етапі розвитку історична наука демонструє розмаїття новаторських підходів у сфері її теорії та філософії, методології історичних досліджень і контекстуального аналізу історичного процесу в дослідженнях зарубіжних авторів. Професор історичного факультету Центральноєвропейського університету в Будапешті Альфред Рибер у доповіді, виголошеній на Міжнародній науковій конференції “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” (Львів, 9–10 листопада 2001 року), виокремив принаймні п’ять основних моделей історіографічних практик, які найчастіше використовують західні історики: цивілізаційну, історико-соціологічну, глобалістську, емпірицистську і “дифузійністську”. Водночас здійснюються активні пошуки такого синтезу методологічного досвіду в історичному пізнанні, який відкидає як сциєнтизм із його вірою в об’єктивність, так і абсолютний скептично-релятивістський оптимізм постмодернізму. Цей синтез скерований зокрема у напрямку того, що називають культурологічним підходом в історії. Можна також говорити про надання переваги методологічному еkleктизму того типу, який часто зустрічається у сфері історичної антропології.

Варто наголосити, що українська історична наука також розвивається в руслі відповідних європейських і світових тенденцій. Це, на наш погляд, не суперечить і двом уповні обґрунтованим точкам зору на сучасний стан справ в українській історіографічній практиці. Перша належить академіку НАН України, директору Інституту історії України НАН України Валерію Смолію, котрий констатує цілковите переважання прикладних розробок над теоретичними, есеїстичний і афористично-публіцистичний, а не аналітичний характер “теоретизування”, ідейну автаркію з її пристрасною самотужки “винаходити велосипед”. Натомість завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка професор Леонід Зашкільняк дає визначення реалій сучасного стану розвитку української історіографії “як перехідного: від заідеологізованого історіописання в рамках радянського “марксистсько-ленінського” дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці”.

Назагал вважаємо за доречне констатувати, що характер, внутрішню суперечливість і драматизм цієї ситуації доволі влучно передають міркування

французького історика Франсуа Доса: *“Новий історичний дискурс, достоту, як і попередній, пристосовується до влади та навколишньої ідеології. [...] Ця історія вбирає у себе сновиддя, притлумлені інстинкти, намагаючись досягти консенсусу з проблемами нашого сучасного суспільства, а на історика покладено обов’язок розгребти всі ці аномалії [...]”*. Водночас, не поділяючи песимізму автора наведеної цитати, переконані, що попри всі умовності та висловлені зауваги стосовно сучасного стану української історичної науки, не можна не помітити таких очевидних позитивів, як істотне розширення *“території історика”* (термін за назвою написаного в 1973 р. нарису Леруа Ладюрі), збагачення арсеналу пізнавальних технік і успішне використання методологічних підходів із арсеналу новітньої світової історичної думки. Тематично й історично спостерігається альтернативність методологічної бази теоретико-пізнавальних засад: *“філософська герменевтика”* (Г. Гадамер, П. Рікер), *“філософська історіографія”* (А. Макінтайр, Г. Блумейберг), *“глобальна теорія мови і дії”* (Д. Девідсон), *“теорія комунікативної поведінки”* (Ю. Габермас), *“фундаментальна онтологія”* (М. Гайдегер), *“контрфілософія археології знання”* (М. Фуко), *“програма реконструкції”* та *“граматології”* (Ж. Дерріда), *“текстовий аналіз”* (Р. Барт) тощо.

У контексті відзначеного вище, на особливу увагу заслуговує монографія Віталія Космини *“Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу”*. Структурно книга складається з передмови, чотирьох глав, післямови і списку використаних джерел та літератури. У першій главі (С. 12–56) учений проаналізував методологічні проблеми цивілізаційного дослідження всесвітньої історії у *“великих теоріях цивілізацій”* XI–XX ст. Мова йде про теорію культурно-історичних типів М. Данилевського, історичний метод О. Шпенглера і 12-томну *“A Study of History”* А. Тойнбі. Друга глава (С. 57–93) присвячена когерентності історичного процесу як загальнометодологічної проблеми історичної науки. Процес становлення постнекласичної парадигми в історичній науці на прикладі комунікативної теорії Н. Лумана розкрито в третій главі (С. 94–142). Нарешті, у четвертій (С. 143–261) наведено структурні схеми системного аналізу історичної еволюції локальних цивілізацій сучасності – індійської, китайської, західної, латиноамериканської, євразійської.

Маємо всі підстави стверджувати, що автор, здійснив комплексну наукову розробку проблем змісту всесвітньої історії у світлі методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. При цьому він прагнув всебічно поєднати теоретичні аспекти наукового пошуку та прикладний характер результатів дослідження. Мета праці полягала в тому, щоб на основі аналізу історіософських концепцій цивілізаційного розвитку людства та узагальнення і критичного переосмислення методологічних надбань історичної й інших соціально-гуманітарних наук запропонувати дієву для сьогодення методологію цивілізаційного аналізу історичного процесу. Відповідним чином у двох площинах були обрані й обґрунтовані хронологічні рамки дослідження: 1) для проблем розвитку

методології цивілізаційного аналізу історичного процесу – від середини XIX ст. (час виникнення теорії локальних цивілізацій) до сьогодення; 2) для проблем аналізу історії цивілізацій – від I тис. до н.е. (часу становлення перших цивілізацій із числа існуючих сьогодні) до початку III тис. н.е.

Здійснений В. Косминою науковий аналіз спирається на релевантні методологічні засади. В основу методології дослідження покладені загальні принципи історичної науки та наукознавства: історизму, об'єктивності, багатофакторності, усебічності (системності), єдності теорії і методу. Дослідницькі методи застосовувались автором відповідно до поставлених теоретичних і практичних завдань. Насамперед мова йде про методи з арсеналу класичної науки – спостереження і порівняння, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстрагування й конкретизації, аналогії, моделювання, генералізації, типології, структурно-функціональний. Вони сприяли виконанню великого кола традиційних для історіографії завдань з опрацювання фактичного матеріалу та проведення узагальнень. Головними ж методами, що уможливили розкриття методологічного потенціалу історіософських і конкретно-наукових досліджень з історії цивілізацій, стали новітні методи, що з'явилися уже в рамках постнекласичної науки (синергетики) і постструктуралізму. Методи семіотичного аналізу та деконструкції забезпечили дослідження текстової будови теоретичних і методологічних праць. Обґрунтований у монографії метод спостереження другого порядку – дослідження систем і підсистем комунікацій у локальних цивілізаціях, зокрема, релігійних систем, побудованих навколо священних текстів.

Заслуговує на увагу та відзначення залучена В. Косминою джерельна база і література (загалом 681 позиція у списку використаних джерел і літератури). Справедливо відзначаючи, що джерела й історіографія певною мірою перехрещуються, автором виокремлено дві головні групи історичних джерел: по-перше, джерела з методології цивілізаційного аналізу всесвітньої історії; по-друге, джерела з власне історії цивілізацій. Перша група історичних джерел включає “документи цивіліографії”: а) праці з викладом “великих теорій” цивілізацій XIX–XX ст., в яких залучено величезний масив історичних фактів з усіх сфер суспільного життя; б) праці методологічного характеру, в яких із різних теоретичних позицій робилися спроби когерентного пояснення історичного процесу; в) праці, що створюють теоретичне підґрунтя для розробки дієвої методології когерентного цивілізаційного аналізу всесвітньої історії. Найдокладніше проаналізовані основні праці М. Я. Данилевського (“Росія і Європа”), О. Шпенглера (“Присмерк Заходу”), А. Дж. Тойнбі (“Дослідження історії”), Н. Лумана (“Суспільство суспільства”).

Серед основних джерел з історії цивілізацій, що відображають хід всесвітньої історії в його якісних характеристиках, першочергову увагу приділено сакральним текстам. Вони, як справедливо відзначив історик, не просто відбивають неповторний внутрішній зміст цивілізацій, а й самі є “великими фактами” їхнього життя та головними інтегруючими комунікативними чинниками (С. 78).

Центральне місце тут займають: Рігведа, Яджурведа, Самаведа, Атхарваведа, Махабгарата і Рамаєна з історії Індійської цивілізації; Ши цзин, Шу цзин, Лі цзи, Лунь юй, Мен-цзи, Сюнь-цзи, Дао де цзин, трактати Чжуан-цзи, Гуань Чжуна, Шан Яна, Хань Фея, Мо-цзи – з історії Китайської цивілізації, а також Коран і Біблія.

Крім сакральних текстів, важливими джерелами з історії цивілізацій є документи, що відносяться до сфери влади і права: укази (накази) правителів імперій, закони, інші владні рішення, особливо ті, що були чинними на максимально широких теренах цивілізацій і регулювали життєдіяльність суспільств у найрізноманітніших сферах: економіці, соціальних відносинах, культурі тощо. Вони виконували значущу комунікативну роль у певні історичні періоди. Обмежене в часі й просторі комунікативне значення мали документи локальних соціальних спільнот.

Відзначаємо також дві важливі обставини: перша – залучена до наукового аналізу джерельна база є широкою й цілком достатньою для розкриття теми; друга – до аналізу джерел застосовано як нові методи дослідження, так і нова їх інтерпретація як елементів комунікативної системи суспільства.

Стосовно історіографії проблеми, то всі використані наукові публікації В. Космина умовно розмежував на три групи: з філософії історії та соціології, з теорії цивілізацій і цивілізаційного аналізу, з методології історичної науки. Першу групу склали праці великого кола філософів і соціологів, які тією чи іншою мірою займалися осмисленням макроісторичних проблем (Ф. Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. А. Н. Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Віко, Й.-Г. Гердер, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, О. Конт, Дж. Ст. Міль, Г. Спенсер М. Вебер, Е. Дюркгайм, П. Сорокін, Т. Парсонс, І. Валлерстайн, Ю. Габермас, Ж. Дерріда, М. Фуко, Х. Вайт, Ф. Анкерсміт та ін.). Другу групу становлять публікації з теорії цивілізацій і цивілізаційного аналізу. Авторами “класичних” теорій цивілізацій, які окремо розглядаються в джерелознавчому підрозділі монографії, були М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі. Але внесок у розвиток тих чи тих аспектів цивілізаційної теорії зробили багато мислителів різних часів, зокрема М. Вебер, Е. Дюркгайм, П. Сорокін, М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ф. Бегбі, Ю. Павленко, І. Юнов, Ш. Ейзенштадт, С. Гантінгтон та ін. Третя група – це література з методології історії. Окремі аспекти методології осмислювали ще античні автори, а в нові часи – Ж. Боден, О. Конт та ін. Базові напрями методології історії (методика, систематика і топіка) розробив у своїх працях Й. Г. Дройзен. Найбільш ґрунтовно він описав способи аналізу джерел і встановлення змісту окремих історичних фактів (пізніше цей аспект розвинув Е. Бернгейм), а для макроописів радив проводити систематизацію фактів на підставі здорового глузду. У монографії справедливо відзначено внесок у розвиток джерелознавства праць А. Гуревича, І. Ковальченка, О. Медушевської, М. Барга, Б. Могильницького, а також той факт, що пострадянська історіографія помітно зблизилась із західною в царині методології (праці І. Савельєвої та

А. Полетаєва, Л. Рєпіної, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, Ю. Павленка, С. Кримського, Ю. Пахомова та ін.). Але це зближення тільки закріплювало властиве західному історіописанню розходження між історіографічною практикою дослідження історичних фактів і неісторіографічними способами “зв’язування” їх між собою.

Загалом, погодимося з автором книги, огляд історіографії проблеми показує, що перед історичною наукою стоїть нагальне завдання розширити свої пізнавальні можливості, зокрема, в напрямку цілісного, системного вивчення всесвітньої історії, та зупинити подальшу “втечу” від макроісторичних студій. Звідси, одним із магістральних шляхів переходу до всебічного аналізу всесвітньої історії мало б стати поєднання цивілізаційного філософсько-історичного підходу до історії та власне методології історії (С. 66), що й прагнув зреалізувати у своєму дослідженні В. Космина.

Він послідовно, системно, науково обґрунтовано і всебічно вивчив теоретичний потенціал і методологічний арсенал засадничих концепцій цивіліографії (“класичних” теорій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі) з точки зору їх відповідності методологічним стандартам історичної науки. Аналіз методологічного потенціалу для історичної науки теорій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі показує, на думку автора рецензованої монографії, що вони, попри їхню логічну переконливість і фактологічну аргументованість, по-перше, будувалися все-таки як філософські теорії; по-друге, не виводились із аналізу історичних фактів та історичних джерел, встановлення внутрішніх зв’язків між ними. Відповідно, цивілізаційні теорії вказаних мислителів та їх послідовників не створювали методології такого ж “органічного” аналізу зв’язності історичних фактів.

Іншим досягненням В. Космини є аналіз загальних методологічних труднощів в історичній науці з виявленням когерентності (зв’язності) історичного процесу, передусім на базовому рівні – рівні історичних фактів та історичних джерел. У праці вірно відзначено, що впродовж XIX–XX ст. історичній науці не вдалося визначити оптимальну методологію опису всесвітньої історії як когерентного процесу. Тому збереглася проблема тлумачень історичного факту в контексті загальної зв’язності фактів. Відзначено, що історичній науці також не вдалося виявити іманентну зв’язність фактів, щоб описувати історію як когерентний процес. Головна ж причина полягає в тому, що при всіх новаціях зберігалось традиційне бачення історичного факту як “речі”, незважаючи на його внутрішні суперечності, зокрема суб’єкт-об’єктну дихотомію. В результаті питання про історичний факт, колись охарактеризоване А. Гуревичем як “проклята” проблема історичного пізнання, “нерозв’язна для поколінь істориків”, по суті таким же й залишилося.

На основі пошуку розв’язання порушеної проблеми ще одним вагомим доробком українського історика є представлення нового методологічного підходу до встановлення внутрішньої зв’язності фактів і джерел. Така можливість

впливає з постнекласичної системно-комунікативної теорії німецького соціолога Н. Лумана, а також способу його застосування в системному дослідженні розвитку цивілізацій і міжцивілізаційних зв'язків. У луманівській теорії розкрито механізм еволюції суспільства як комунікативної системи. Встановлено, що теорія соціальних систем Н. Лумана цілком узгоджується з синергетичною теорією, котра визначає загальний зміст постнекласичної науки. Вона створює сприятливі методологічні умови і для успішного закріплення постнекласичної парадигми в історичній науці. В її світлі всесвітня історія постає як іманентно когерентний, системний процес зміни одних комунікацій іншими. Звідси, вихідним пунктом його аналізу слугує не індивід, його дія чи історична подія, а сама саморозвиткова система, в якій кожен факт є лише моментом функціонування і розвитку цієї системи. Відповідно, змінюється й підхід до методології вивчення історичного факту та історичного джерела.

Нарешті, слід у цілому позитивно відзначити викладення загальних схем системного аналізу історичної еволюції локальних цивілізацій сучасності на основі вказаної методології, передусім Індійської, Китайської, Західної, Латиноамериканської та Євразійської цивілізацій. У цих схемах поєднується аналіз внутрішніх, смислових структур комунікацій у цивілізаціях і їхніх зовнішніх, стильових форм. Фактично накреслено схему порівняльного аналізу історичного розвитку цивілізацій. Вона передбачає пошук стильової схожості чи відмінностей між цивілізаціями. При цьому стильова (інституційна) схожість не свідчить про схожість смислових структур цивілізацій. Доведено, що дослідження взаємодії цивілізацій полягає у виявленні смислових і стильових змін у перебігу внутрішніх комунікацій у кожній із них внаслідок контактів/конфліктів з іншими цивілізаціями. Загалом автор монографії запропонував і обґрунтував методологію когерентного цивілізаційного аналізу всесвітньої історії.

Проте, на наш погляд, монографія В. Космини не позбавлена низки недоліків при розкритті окремих аспектів досліджуваної тематики.

По-перше, у змістовному та стилістичному ключі не вповні коректно сформульовані предмет (відсутні закономірності й тенденції еволюції всесвітньо-історичного процесу) і мета дослідження (“висунутих історіософською думкою”), а також як мінімум передостаннє завдання дослідження, в якому слід було б зосередитися не на описі, а на всебічній комплексній характеристиці на основі розробленої методології структурних схем системного аналізу історичної еволюції локальних цивілізацій сучасності – Індійської, Китайської, Західної, Латиноамериканської, Євразійської.

У цьому контексті вважаємо за доречне висловити ще одне міркування. Предмет дослідження – “зміст всесвітньої історії в світлі методології цивілізаційного аналізу історичного процесу” – визначено не зовсім вдало, тому що з назви книги предметом насамперед є методологія, а “зміст всесвітньої історії” є її (методології) результатом. Натомість об'єкт дослідження – “всесвітня

історія як єдиний, внутрішньо когерентний історичний процес” – теж викликає сумнів, тому що згідно теми і змісту праці досліджується не вона (всесвітня історія), а один із поглядів на її пізнання – цивілізаційний аналіз. Щодо когерентності історичного процесу – це ще треба довести, обґрунтувати. Тому “зміст всесвітньої історії”, “всесвітня історія як єдиний, внутрішньо когерентний історичний процес” – це результат цивілізаційного аналізу, висновки, а не предмет/об’єкт наукового дослідження.

По-друге, дворівневий характер дослідження – з одного боку, проблем розвитку методології цивілізаційного аналізу історичного процесу, а з другого, проблем аналізу історії цивілізацій – фактично поставив автора у ситуацію необхідності працювати одночасно в двох, хоча і взаємопов’язаних, проблемних полях. Звідси, якщо у першій частині йому вдалося прослідкувати еволюцію методології цивілізаційного аналізу історичного процесу, то з точки зору всебічного аналізу історії цивілізацій вона представлена фрагментарно і узагальнено, йдеться про певну розірваність монографічного дослідження.

По-третє, детальний аналіз джерельної бази й історіографії проблеми та зауваження В. Космини, “що джерельна база й історіографія в певному сенсі перехрещуються” не позбавив дослідження у цій частині як мінімум трьох “вузьких місць”: 1) не визначені змістовні критерії поділу використаних джерел і літератури на групи; 2) відсутнє чітке виокремлення історіографічного доробку попередників насамперед як історіографії історіографії; 3) з формальної точки зору науково обґрунтованим був би поділ загального списку використаних джерел і літератури на два великих відповідних блоки.

По-четверте, у контексті виокремлення автором системних особливостей Євразійської цивілізації важко погодитися з його твердженням, що для України “деяка культурно-цивілізаційна близькість до Заходу не є [...] визначальною, оскільки вона має досвід входження до комунікативного кола Західної цивілізації лише середньовічної доби, коли там ще не сформувалися від-диференційовані функціональні системи”. Очевидно, що західна частина України мала такий досвід у новий і новітній час (Австрійська монархія, Австро-Угорська імперія, Друга Річ Посполита), а відтак наведений вище висновок вимагає корегування, уточнення та пояснення.

По-п’яте, поза увагою історика залишилися системні підходи аналізу сучасного світу і логіки розвитку всесвітньо-історичного процесу. У якості такого прикладу можна взяти хоча б “світ-систему” І. Валлерстайна, звернення до якої тільки фрагментарно присутнє в рецензованій праці. Водночас це наштовхує на ще одну думку: автору монографії вартувало б аргументовано пояснити оригінальність саме системно-комунікативної теорії німецького соціолога Н. Луману в системному дослідженні розвитку цивілізацій і міжцивілізаційних зв’язків на фоні інших вагомих наукових конструкцій (наприклад, світ-системного підходу І. Валлерстайна або соціологічної теорії К. Маркса).

Однак наведені вище побажання і рекомендації не змінюють головного висновку, який полягає в тому, що монографія В. Космини “Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу” є оригінальним, завершеним, евристичним, комплексним науковим дослідженням. Вона становить безумовний інтерес із точки зору знайомства з методологічними аспектами розвитку історичної науки в сучасній Україні.

Сергій Троян